

POETİK TƏRCÜMƏNİN PSIXOLOJİ YARADICILIQ SAHƏSİ OLMASI İLƏ BAĞLI FİKİRLƏRİN ƏSASLANDIRILMASI

Xülasə

Tərcümənin psixoloji proses olması ilə bağlı çox sayda əsaslandırılmış tədqiqat işi yazılmışdır. Poetik tərcüməni isə bu psixoloji prosesin ən üst qatı kimi dəyərləndirmək olar. Çünki poetik mətnə izaha gəlməyən bir çox şey mövcuddur. Məhz bu izaha gəlməyən şeylər poetik əsərin sirrini artırır və bununla da şeirdə adi məişətdə işlənən hər bir söz xüsusi sehr qazanır. Poeziya tərcüməçisi sadəcə bu sözləri, qafiyələri, mətn və konteksti tərcümə etməklə kifayətlənməməlidir. Belə ki, poeziya təkcə poetik əsərin daxili sistemini formalaşdıran dil vahidlərindən, fikirlərdən, hisslərdən, hecalardan, vəzndən, beytlərdən, sözlərdən ibarət deyil. Poetik mətnə sanki bütün bu sadalananları öz içinə alan xüsusi bir tilsim də mövcuddur. Bu “tilsimlənmiş” sözlərin sirrini açmaq, onları bir başqa dildə yenidən tilsimləyib yaratmaq hətta ən usta tərcüməçidən də xüsusi istedad tələb edir.

Məqalədə şairlərin, dilçilərin, ədəbiyyatşünasların poetik tərcümənin yuxarıda bəziləri qeyd olunan nüanslarına dair çoxsaylı fikirləri öz əksini tapmış, poetik tərcümə psixoloji yaradıcılıq sahəsi kimi tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: poeziya, tərcümə, yaradıcı şüur, psixoloji yaradıcılıq, estetik təsir

Proving the ideas regarding poetic translation as a psychological creativity

Summary

Many empirical researches have been conducted about the consideration of translation as a psychological process. Poetic translation can be evaluated as a top layer of this psychological process. There exists many things that are not possible to explain. These unexplainable things increase the mystery of poetic text, thus, common words used in daily language gain special magic. Poetry translator should not be satisfied with translating these words, rhymes, text and context. That is to say, poetry is not consisted of only language units, thoughts, emotions, syllables, genre and verses forming internal system of poetic text. Special magic exists in poetic texts as if containing all listed above. Revealing the secret of these magical words, even creating them in other languages again with magic demand special talent even from the most skillful translator.

The article contains many thoughts of poets, linguists, about the nuances of poetic translation mentioned above. Poetic translation is discussed as a field of psychological creativity.

Key words: poetry, translation, creative thinking, psychological creativity, aesthetic influence

Giriş

Poetik əsərin estetik dəyəri onun əsas keyfiyyət ölçüsüdür. Bədii informasiyanı başqa dilə keçirərkən onun bir hissəsi itirilir, eləcə də bu informasiyaya bəzi əlavələr edilir. Bunu müəllif şüuru ilə tərcüməçi şüuru arasındakı fərqlərlə izah etmək olar. Şairlərin bir çoxu bütün fikirləri, hissləri tərcümədə olduğu kimi çatdırmağın qeyri-mümkün olduğunu daim vurğulayıblar. Belə ki, fikri, hissləri kağız üzərinə köçürməyin özü artıq bu fikirlərdə və hisslərdə dəyişiklərin baş verməsi deməkdir. Bir vaxtlar görkəmli rus şairi F.İ. Tütçev (2002: 123) şeirlərinin birində bununla bağlı “Səslənmiş hər bir fikir artıq yalandır” deyirdi.

Tütçevin bu məşhur fikrinə Yakov Feldman (1998: 1) belə şərh verir: “Səslənmiş hər bir fikir artıq yalandır” – Tütçevin bu sözlərində həqiqət yox, problem öz əksini tapıb. Bu problemi həll etmək sənətkar işidir. Şair nə isə duyub onu sözə çevirib. Başqa birisi bu sözləri oxuyub və ya eşidib və nə isə hiss edib. Hisslərin bənzərliyindən danışmaq mənasız şeydir. Amma əgər bu zaman oxucunun hissləri onun adi gündəlik hisslərindən həddən artıq yüksəkdə durursa, deməli, poetik tərcümə uğurlu alınıb. Bu hissi “ləzzət” sözüylə də əvəz etmək olar. Poeziya tərcüməçisi sözləri, qafiyələri, mətn və konteksti yox, ləzzəti tərcümə

edir. Və buna görə də onun çox şeyləri qurban vermək ixtiyarı var...". Tərcümə nəzəriyyəçiləri poetik əsərdəki bu "ləzzət"ə müxtəlif cür şərhlər verirlər. Çoxu bunu kosmik emosional enerji, obrazlı metaforik informasiya adlandırır.

Problemin aktuallığı

Poeziya mahiyyət etibarilə impulsdur. Pultun bir düyməsini basmaqla televiziya dalğasını dəyişmək mümkün olduğu kimi poeziya vasitəsilə də oxucunu bir ruhi vəziyyətdən digərinə keçirmək olar. Poeziyanın sirri, onun "enerjisi", "impulsu" tərcüməçi üçün böyük cazibə qüvvəsinə malikdir. Açılmasına ehtiyac olan istənilən sirr kimi şeir də tərcüməçinin yaradıcı şüurunu oyadır.

Poeziyanın nə vaxt, necə yaranmasına dair yüzrlə əsər, tədqiqat işi yazılıb, amma bu sirri sonacan açmaq hələ heç kimə nəsib olmayıb. Aristotelin eramızdan dörd əsr əvvəl yazdığı "Poetika"da poeziyaya həsr olunan səhifələr sonradan itirilib. Bu itkini poeziyayla bağlı həqiqətlərin açarının "simvolik itkisi" sayanlar da var.

Bununla belə, poeziyanın psixoloji yaradıcılığın mürəkkəb sahəsi olması fikri heç kimdə şübhə doğurmur. Çünki poeziya konkret təhlilə gəlmir. Proses özü həddən artıq individualdır. Bu individuallıq isə poetik tərcümə mətninə də siraət edir. Bunu nəzərə alan görkəmli rus şairi Samuil Marşak (1990: 377) yazırdı: "Şeir tərcüməsi – ali və çətin sənətdir. Mən ilk baxışdan paradoksal, amma mahiyyət etibarilə dəqiq iki müddəə irəli sürərdim: Birincisi. Şeir tərcüməsi mümkün deyil. İkincisi. Belə tərcümə hər dəfə istisnadır".

Əsl tərcüməçi bilik və intuisiyanı sayəsində hər dəfə bu "istisnayı" yaratmağa qadirdir. Əgər orijinalın və tərcümənin dilini bilmək, milli ədəbiyyatlara bələd olmaq biliklə bağlıdırsa, "üçüncü dili" – poeziya dilini intuisiya ilə bağlamaq olar. Poetik tərcümə mənəvi doğmalığ, əhval-ruhiyyənin, ruhi vəziyyətin üst-üstə düşməsi, fikir və hisslərin səsələşməsi, yaradıcılıq temperamentinin uyğunluğudur.

Əslində, poeziya təkcə poetik əsərin daxili sistemini formalaşdıran dil vahidlərindən, fikirlərdən, hisslərdən, hecalardan, vəzndən, misralardan, beytlərdən ibarət deyil. Poeziyada izaha gəlməyən bir çox şeylər mövcuddur. Məhz bu izaha gəlməyən şeylər poetik əsərin sirrini artırır və bununla da şeirdə adi məişətdə işlənən hər bir söz xüsusi sehr qazanır. "Şeir üçün söz seçmək, sözü yerində işlətmək və onların düzümünə həssaslıqla yanaşmaq hələ hər şey deyildir. Burada intonasiya və misra quruluşunda müdriklik, sözlərin dinamikliyi-dəyişməsi, səslərin yaxınlıq və təkrarı xüsusi əhəmiyyət qazanır; fikri, bədii məntiqi gücləndirir, dilin ifadə tərzində aydınlıq yaradır" (Qurbanov, 1986: 23).

Poetik dil haqqında şair Ramiz Rövşən (1993: 12) bunları yazır: "Musiqi bizi dilin lap qədimliyinə – onların hələ sözə çevrilmədiyini, hər bir səsin yüz-yüz sözdən daha artıq hiss, duyğu, həyəcan ifadə elədiyini zamanlara aparırsa, poetik dil bizi sözlərin hələ təzə-təzə yarandığı dövrlərə – sözlərin ilkin şərtiliyinə, mücərrədliyinə, onların hələ predmetlərə yapışmadığı, havada uçduğu, predmetdən predmetə qona-qona özünün əsl yerini, yuvasını axtardığı əyyamlara aparır. Poetik dildə sözlər adını daşdığı predmetlərdən hələ asılı deyil. Poetik dildə sözlər azad və sərgərdandır. Poetik dildə çörəklə baş yarmaq olar, daş isə təndirdən çıxmış təzə çörək kimi isti, yumşaq və dadlı ola bilər...". Bu fikir əsas alındığında, demək gərəkdir ki, poetik əsəri tərcümə edərkən "sözlərin mənasını bilmək vacib olsa da, bu heç də bütün mətni anlamağa bəs eləmir. Sözlər sanki uşaq mozaikasının lövhəcikləri kimi onların eyni dəstindən fərqli mənzərələr quraşdırmağa imkan verir" (IIIaxoba, 2000: 1). Buna görə də, şeirdəki bu "tilsimlənmiş" sözlərin sirrini açmaq, onları bir başqa dildə yenidən tilsimləyib yaratmaq hətta ən usta tərcüməçidən belə xüsusi istedad tələb edir.

Deməli, heç nədən çəkinmədən poetik tərcüməni də psixoloji yaradıcılığın öz qanunlar kodeksi olan bir sahəsi saymaq lazımdır. Tərcüməşünasların çoxu bu qanunlar kodeksinin vacib prinsiplərindən birini, şeir tərcüməçisinin bir nömrəli vəzifəsini orijinalın obyektiv reallığını duymaqda, ona tam bələd olmaqda görür. Yalnız bundan sonra tərcümə olunan mətnin məna və məzmununu dərk etmək mümkündür.

Hər bir tərcüməçi orijinalın məzmununun dərk edilməsindən onun tərcümədə əks olunmasına qədər uzun bir yol qət edir. Hələ K.Çukovski tərcümə prosesi zamanı tərcüməçinin önəmli roluna diqqəti yönəldərək onun əslində, əsərdə öz ideyalarını əks etdirdiyini söyləyirdi. K.Çukovski hətta özünün tərcüməçiliyə həsr etdiyi məşhur "Ali sənət" (1941) kitabının ikinci fəslini "Tərcümə - tərcüməçinin avtoportretidir" adlandırmışdır.

Poeziya tərcüməçisi orijinalın məzmununa digər bir dilin paltarını geyindirmir. O, yalnız orijinala maksimal dərəcədə yaxın olan tərcümə əsəri yaradır. Tərcüməçinin vəzifəsi sözləri çevirmək, orijinalın bədii keyfiyyətini tərcümə mətninə köçürmək yox, tərcümənin orijinal kimi təsirli olmasını təmin etməkdir. Poetik tərcümə orijinalın surəti yox, ekvivalentidir.

Tərcüməçi tamamilə "materialdan" asılı olduğuna görə onun yaratdığı tam mənada müstəqil əsər kimi də qiymətləndirilə bilməz. Bir sənət növü kimi tərcümə heç şübhəsiz ki, oxucu auditoriyasının estetik tələblərini ödəməlidir. Amma heç bir halda tərcümə özü "müstəqil əsər" olmaq iddiasını irəli sürməməlidir. Bütün bu tələbləri yerinə yetirmək o qədər də asan deyil.

Poetik tərcümə nəzəriyyəçilərinin və praktiklərinin bir çoxu hesab edir ki, yalnız şairlər özləri şeir tərcüməçilərinin qarşısına qoyulan və yuxarıda sadaladığımız tələblərə cavab verən dolğun tərcümə əsəri yaratmağa qadirdilər. Məsələn, Marina Svetayeva özü bu qədər çoxlu tərcümələr edən Puşkinin tərcüməyə gəlmədiyi fikrinə etiraz edir və belə şairi yalnız şairin tərcümə edə biləcəyini vurğulayır. Y.Q.Etkind “İlahi feil. Rusiyada və Fransada oxunan Puşkin” (1999: 541) kitabının “A.S.Puşkinin poeziyası fransız tərcümələrində” bölümündə M.Svetayevanın özünün bu yanaşmasını belə əsaslandırıdığını yazır: “Gördüyümüz kimi Svetayeva fikrində qətidir: istənilən poetik yaradıcılıq – tərcümədir; içdən çölə, mənəvidən maddiyə tərcümə və ya onun özünün ifadə etdiyi kimi – söylənməyəndən və söylənməyənin (yəni ifadə edilməsi qeyri-mümkün olanın və ya ifadə edilməyənin) ümumbəşər dilinə tərcüməsi. Əgər bu cür tərcümə mümkündürsə, digər, daha sadə olan – bir dildən digər dilə, bir materiyanı digər materiyanı tərcümə şübhəsiz mümkündür”.

Sözügedən məsələ ilə bağlı M.Rılski (1986: 73) bunları yazır: “Poetik əsər tərcüməçisi ilk növbədə şair olmalıdır. O, Puşkin “əks-sədası” kimi iti olmalı, şairə xas cildini dəyişmək bacarığına yiyələnəli, çox vaxt bir-birinə oxşamayan ədəbi təzahürlərə münasibətini bildirməlidir”.

Şübhəsiz, şair özü hamıdan yaxşı şerin dərinliklərinə baş vura, şeri tam dolğunluğu ilə hiss edə və poetik əsərin sirrlərini açə bilər. “...Bu dünyadakı əsl şairlərin hamısı əslində tərcüməçidir. Çünki şeir dili, poetik dil insandan daha çox bu dünyanın dilidir; şimşəklərin, küləklərin, otların, çiçəklərin, yer üzündəki bütün canlıların, cansızların dilidir. Bu mənada şair yer üzündəki bütün dilsizlərin dilməncidir” (Rövşən, 1990: 111).

N.A.Dobrolyubovun (1941: 453) fikirləri də M.Rılskinin fikirləri ilə tam üst-üstə düşür. O, “Eneida”nın tərcüməsinə yazdığı rəydə şeir tərcüməçisinin başlıca vəzifəsini bu cür müəyyənləşdirir: “Hər şeydən əvvəl o özü şair olmalıdır. Bununla bərabər klassik əsər tərcüməçisi həm də alim olmalıdır”.

“Şeri şairdən yaxşı heç kim tərcümə edə bilməz” – tez-tez səslənən bu fikir də sanki Rılskinin və Dobrolyubovun yuxarıda misal çəkdiyimiz fikirlərinin davamıdır. Ancaq bizcə bunu mütləq həqiqət kimi qəbul etmək də olmaz. Yanaşması, dəyərləndirməsi bir az mübahisəli olsa da, bu məsələyə hər halda hər şeydən yaxşı rus şairi N.A.Zabolotskinin (1959: 251) bu fikirləri güzgü tutur: “Yaxşı şair pis tərcüməçi ola bilər. Tütçev buna bariz nümunədir. Yaxşı şair tərcüməyə maraq göstərməyə də bilər. Məsələn, Blok kimi. Amma pis şairin yaxşı tərcüməçi olması qeyri-mümkündür”.

Nəticə

Yuxarıdakı fikirlərdən də aydın olduğu kimi, poetik tərcümə sözlərin sadəcə ard-arda düzülməsi yolu ilə mümkün deyil. Psixoloji yaradıcılıq sahəsi olduğu üçün burada müəllif və tərcüməçi arasında ruhi, mənəvi yaxınlığın da olması zəruridir. Çox vaxt peşəkar tərcüməçilərin “yaxşı şairdir, amma mənim şairim deyil” kimi fikirlər səsləndirdiklərinin şahidi oluruq. Əslində, bu fikirdə sözügedən mövzunun – poetik tərcümənin psixoloji bağlarının kökləri gizlənilir. Təsədüfi deyil ki, bir tərcüməçinin konkret bir müəllifin külliyyatını və ya əsərlərini çoxunu tərcümə etməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Bu halı yuxarıda haqqında söz açdığımız məhz ruhi, mənəvi bağlılıqla izah etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A.M. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Maarif, 1986, 480 səh.
2. Rövşən R. Dünya birçə qarış deyil // “Xəzər” jurnalı, 1990, №1, səh. 110-119.
3. Rövşən R. Poetik dil haqqında. “Azərbaycan” qəzetinin xüsusi buraxılışı, Bakı: 1993, mart, №10, 16 səh.
4. Добролюбов Н.А. Полное собрание сочинений. В 6-и томах. Т. 5, М.: Л.: Гослитиздат, 1941, 651 стр.
5. Заболоцкий Н.А. Заметки переводчика // Мастерство перевода. М.: Советский писатель, 1959, стр. 251-254.
6. Маршак С.Я. Портрет или копия? (Искусство перевода) // Маршак С.Я. Собрание сочинений в четырёх томах. Т. 4. Воспитание словом: Статьи, заметки, воспоминания. М.: Правда, 1990, стр. 370-396.
7. Рыльский М.Ф. Искусство перевода. М.: Советский писатель, 1986, 334 стр.
8. Тютчев Ф.И. Полное собрание сочинений и письма в шести томах. Т.1. М.: Издательский Центр «Классика», 2002, 528 стр.
9. Фельдман Я. Труд поэта, труд переводчика // Избранные статьи о литературе. http://members.tripod.com/poetry_pearls/Lectures/Lx3.htm
10. Чуковский К.И. Высокое искусство. М.: Художественная литература, 1941, 256 стр.
11. Шахова Н.И. Кому дано предугадать. http://old.russ.ru/ist_sovr/20000328_shahova-pr.html
12. Эткинд Е.Г. Божественный глагол. Пушкин прочитанный в России и во Франции. М.: Языки русской культуры, 1999, 600 стр.